

O'ZBEKISTON HUDUDLARI IQTISODIYOTINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA QISHLOQ XO'JALIGINING AHAMIYATI

Ro'ziyev Oybek Abdumo`minovich

Afg'oniston fuqarolarini o'qitish ta'lim markazi direktori

Salimov Ikrom Javliyevish

TERDU magistranti

Annotatsiya: Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantiradigan, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ta'minlash imkoniyatini beradigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchil amalga oshirilmoqda Ushbu maqolada O'zbekiston hududlari iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishda qishloq xo'jaligining ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'z: iqtisodiyot, resurs, kimyoviy, fizik, biologik, Бонитет, rentabellik, makroiqtisodiy ko'rsatkich

Mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tarmog'i muhim ahamiyatga ega. Chunki respublikamiz aholisining 48,4 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va ulaming turmush farovonligi mazkur tarmoq rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Bundan tashqari mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti tarkibida ham qishloq xo'jaligi tarmog'I sezilarli salmoqqa ega. Qishloq xo'jaligi tarmog'i mamlakatimiz agrosanoat majmuasining muhim bo'g'ini bo'lib, uning quyidagi ahamiyati mavjud:

Birinchidan, u aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlaydi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda mazkur tarmoqning o'rini beqiyosdir, chunki aholi iste'mol qiladigan oziq-ovqat mahsulotlari asosan qishloq xo'jaligi tarmog'ida yetishtiriladi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi yengil va oziq-ovqat sanoati uchun xom ashyoning asosiy qismini yetkazib beradi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanish darajasi sanoat ushbu sohalarining ishlab chiqarish miqdori va samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko'ra, to'qimachilik sanoatida barcha moddiy xarajatlarning 40 foizini qishloq xo'jalik xomashyosi tashkil qilsa, ushbu ko'rsatkich qand ishlab chiqarish sanoatida 70 foizni, sut va yog' mahsulotlari ishlab chiqarishda esa 80 foizga yaqinni tashkil qiladi.

Uchinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi mamlakat og'ir sanoatining rivojlanish sur'atiga va darajasiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'I yirik miqdorda ishlab chiqarish vositalarini iste'mol qilgani holda, qishloq xo'jalik texnikalari va melioratsiya mashinalari ishlab chiqaruvchilar hamda qishloq xo'jalik mashinasozligi, kimyo sanoati, ayniqsa mineral o'g'itlar ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ketadigan moddiy xarajatlarning asosiy qismini sanoat tarmog'I yetkazib beradigan ishlab

chiqarish vositalari tashkil qiladi (YMM, ehtiyot qismlar, mineral o'g'it, omuxta yem va boshqalar).

To'rtinchidan, qishloq xo'jaligi tarmog'li mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz aholisining 50 foizga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi. Aholini ish bilan ta'minlash, ularning turmush farovonligini oshirish ko'p jihatdan mazkur tarmoqda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning natijalariga bevosita bog'liqdir. Bu tarmoqda 2000-yilda 3,7mln. kishi band bo'lgan bo'lib, u iqtisodiy faol aholining 38 foizini tashkil etgan. Keyingi yillarda qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning jami mehnat resurslaridagi salmog'li pasaygan bo'lsada, ushbu tarmoq qishloq aholisini ish bilan ta'minlash va ularning turmush farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchidan, qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi roli yana shu bilan aniqlanadiki, u mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilab beruvchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda ham sezilarli salmoqqa ega. Bu tarmoqda mamlakat yalpi ichki mahsulotining salmoqli qismi yaratiladi. 2020-yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 17,5 foizi qishloq xo'jaligi tarmog'ida yaratilgan. Kelajakda boshqa tarmoqlar izchil rivojlanishi natijasida qishloq xo'jaligining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi kamayishi mumkin. Lekin mamlakatimiz iqtisodiyotida mazkur tarmoqning o'rni va ahamiyati sezilarli darajada qolaveradi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari va ularni qayta ishlash hisobiga olingan mahsulotlar mamlakatimiz jami eksporti tarkibida sezilarli salmoqni egallaydi. Masalan, 2009-yilda mamlakatimiz eksportining 8,6 foizi faqatgina paxta tolasi hissasiga to'g'ri kelgan.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantiradigan, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ta'minlash imkoniyatini beradigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchil amalga oshirilmoqda.

Bunda sohaga oid turli dasturlarning qabul qilinib, hayotga tatbiq etilishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Natijada qishloq xo'jaligining yuqori sur'atlarda rivojlanishini ta'minlash va shu orqali respublika iqtisodiyotini yuksaltirishga erishilmoqda.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining asoslaridan biri bu-tabiiy resurslardir. Tabiiy resurslarning eng kerakli unsurlariga ega yer va suv kiradi. Yer qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning asosiy omili, mehnatga yo'naltirilgan obyekt sifatidagi mehnat predmeti, shuningdek, turli xil mahsulotlarning joylashuv makoni, insonlar uchun turar joy hamda hayvonot va o'simliklar dunyosining yashashiga mo'ljallangan mehnat qurolidir. Har bir xalq va millat yerni asosiy boyligi sifatida e'tirof etib, bir nechta shart va omillar birlashtirgan holda qishloq xo'jaligidagi afzalliklarni yer orqali tavsiflaydi.

Yer resurslari – bu quruqlik yuzasining jami yig'indisi bo'lib, uning tarkibiga boshqa tabiiy obyektlar kiritiladi. Bular: o'rmonlar, o'simlik va boshqa tirik organizmlar, suv obyektlari. Yer resurslarning suv obyektlari o'z ichiga ko'llar, ko'lmak

hovuzlar ariqlarni qamrab oladi. Okean, dengizlar va daryolar esa suv resurslari tarkibiga kiradi.

Har bir davlatning yer-suvresurslari tabiat va jamiyatda yashash manbaidir, shuningdek, yer va suv bir-birining mavjudligini taqozo qiladi.

O'zbekiston hududida foydalaniladigan suv resurslarining 80%i

Tojikiston va Qirg'iziston hududida, 20%i mamlakatimiz ichida shakllanadi. Shundan 92%i qishloq xo'jaligida ishlatiladi. Sirdaryo va Amudaryo havzalaridagi mavjud iste'mol qilinadigan suvresurslari 114 km³, shundan Sirdaryo 36,06 km³ va Amudaryo 78,34 km³ni tashkil etadi.

Yer resurslari boshqa resurslar kabi o'z xususiyatlariga ega:

Birinchi, yer – tabiat mahsuli, in'omi hisoblanib, u inson mehnati bilan yaratilmaydi. Inson faqatgina yerga o'z mehnatini yo'naltirib, yoki yerning ahvolini yaxshilaydi, yoki umuman yomon ahvolga solishi mumkin. Lekin inson o'z hohishi bilan yer resurslarini hosil qila olmaydi.

Ikkinchi, yer chegaralangan tabiiy resursdir. Inson xohlaganicha yerni ko'paytirib yoki kamaytira olmaydi. Shu sababli bosh maqsad – yerdan samarali va to'g'ri foydalanishdir. Bir mamlakat yer miqdori uning chegaralari bilan aniqlansa, umuman hududlar sifatida esa yer miqdori quruqlik yuzasi bilan belgilanadi.

Yer resurslari jismoniy nuqtainazardan murakkab majmua hisoblanadi. Bu majmua turli omillar (kimyoviy, fizik, biologik) birlashmasi bilan xarakterlanadi. Yer resurslari turli yer uchastkalaridan iborat bo'lib, ular bir biridan tuproq turlari, reliefi, miqdori va boshqa tasniflari bilan farqlanadi.

Uchinchi, yer abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Shuningdek, yer har doim ishlab chiqarishdagi eng asosiy omil sifatidagi o'rnini yo'qotmaydi. Undan mablag'ni ko'paytirish, ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalar orqali qishloq xo'jaligidagi yerlardan unumli va samarali foydalanish, shuningdek sanoat va uy-joy qurilishi maqsadida ishlatish mumkin. Shu bilan birga texnika taraqqiyoti yuksak cho'qqilarga ko'tarilganiga qaramay, yerni boshqa ishlab chiqarish omillari bilan almashtirib bo'lmaydi.

Yer-suv resurslari, ularning miqdori, turlari va tarkibi, sug'oriladigan yerlarmiqdori, sifatiga alohida e'tibor qaratilmog'i kerak. Yer-suvresurslari jamoa mulki hisoblanib, ulardan hech qachon alohida shaxs manfaatlari uchun foydalanilmaydi. Yer barcha uchun birdek muhim va ahamiyatli resurs bo'lsa, suv hayot manbaidir. Shu sababli davlat organlari yer suv resurslaridan foydalanishni tartibga solib, taqsimlaydilar.

Yer resurslarning asosiy qismi qishloqlarga to'g'ri keladi. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, AQSH qishloq xo'jaligiga mamlakatdagi mavjud yerlarning 90 %ni ajratadi. Yevropa ittifoqi mamlakatlarida mavjud maydonning

80 %i, Rossiya Federatsiyasida esa 90 %ga yaqin yerlar qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan. O'zbekiston Respublikasining jami yer maydoni esa O'zbekistonning yer maydoni 44.4 mln gektar. Shundan 20,8 mln gektari yaylov va pichanzorlar, 3032 mln

gektari haydaladigan yerlarni tashkil etadi va 3 % esa foydalanilmaydigan yerlar chunki bu yerlarda namlik juda kam hisoblanadi. Yer-suv resurslaridan foydalanish usullari turlicha bo'lib, ayniqsa yer fondidan foydalanish uchun insonlar va jamoalar bir-biri bilan raqobat qiladilar.

Ular o'zmanfaatlarini yo'lida, shuningdek davlatga foydasi tegishi maqsadida yerlardan foydalanadilar. Rossiya federatsiyasida qishloq xo'jalik yerlarining tarkibi quyidagicha taqsimlangan: haydalaniladigan yerlar 60%, pichanzorlar 10,7 %, yaylovlar 30 %, ko'p yillik daraxtlar 1,8% va botqoq yerlar 1,5 %ni tashkil etadi.⁸¹

Yer fondlarini taqsimlash va davlat hisobidan o'tkazish turli davlatlarda yer kategoriyalari hamda yer bonitetlariga qarab amalga oshiriladi. Yer kategoriyalari yer fondining bir qismi bo'lib, ular maqsadli ravishda huquqiy rejim asosida taqsimlangan. Qishloq xo'jaligida ekin maydoni bu shunday yerlarki, u aniq maqsad yo'lida, xo'jaliklar shakli da foydalanishga yaroqlidir. Qishloq xo'jaligi mahsulot ishlab chiqarishida diversifikatsiya va tarkibiy o'zgarishlar qilindi, ya'ni 1990 yilgacha paxta va boshqa suvni ko'p talab qiluvchi ekinlar ekin maydonining 50% ini tashkil etgan bo'lsa, 2000 yildan keyingi yillarda suvni ko'p talab qiluvchi ekinlar 30% va suvni kam talab qiluvchi ekinlar 70% ekin maydonlarini tashkil qilmoqda. Quyida Respublikamizning 2012-2015 yillardagi qishloq xo'jaligi ekin maydonlari tarkibi berilgan (3-jadval).

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy chegarasidagi yer maydoni 44896,9 ming gektarni tashkil qiladi. 2000 yil holatiga Respublikamiz bo'yicha korxonalar, tashkilot, muassasalar va fuqarolar foydalanishidagi jami yerlar 44410,3 ming gektarni tashkil etadi.

3-jadval

O'zbekistonda 2012-2016 yillarda qishloq xo'jaligi ekin maydonlari tarkibining o'zgarishi (ming gektar)⁸²

No	Ko'rsatkichlar	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil
I	Jami ekin maydoni lan:	3628,1	3656,3	3662,3	3671,4	3706,5
1.1	Jam donli ekinlar, shu jumladan:	1628,1	1642,0	1651,3	1663,4	1689,9
1.1.	Bug'doy	1404,0	1451,1	1460,1	1450,3	1446,3
1.2	Sholi	76,3	44,9	69,3	72,3	72,3
1.3	Makkadoni	40,9	34,1	41,3	42,3	39,7
2	Texnika ekinlari: Shu jumladan	1372,4	1380,3	1350,1	1343,0	1332,4
2.1	Paxta	1308,8	1308,8	1280,1	1275,0	1265,1

⁸¹ Минаков И.А. и др. Экономика сельского хозяйства. М.: Колос, 2009. 71.

3	Kartoshka, sabzavot poliz ekinlari, shundan:	313,7	318,8	320,9	324,1	349,4
3.1	Kartoshka	76,1	78,3	80,1	81,3	84,6
3.2	Sabzavotlar	189,3	137,5	181,0	183,4	206
3.3	Poliz ekinlari	53,7	50,6	52,0	52,6	58,8
4	Yem-xashak	313,9	315,2	316,7	318,9	343,3

Respublika bo'yicha sug'oriladigan yerlar 4303,0 ming gektar, bu esa umumiy maydonning 9,7 % ni tashkil qiladi. Yuqorida aytilgan yer toifalari bo'yicha yer fondining taqsimlanishi raqamlar asosida quyidagi jadvalda kengroq yoritilgan.

O'zbekiston Respublikasida yiliga 72,4 km³ suvdan foydalanib, shundan 61 km³ oqova suvlar, 11,4 km³ yerosti suvlarini tashkil etadi. Iqlimimiz keskin kontinental ekanini, Respublikamiz qurg'oqchilik zonasida joylashganini (bundan tashqari, suv resurslari kam bo'lgan yillar 2000, 2001, 2008 va 2011 yillar ekanligini) hisobga olib shuni aytib o'tish kerakki, yozoylari yerdagi suv namlari parlanib havoga chiqib ketadi. Ekinlarimizning ham ko'p qismi nobud bo'lishi va sifatsiz bo'lishi yuqoridagi omilga, ya'ni suvsizlikka bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyodagi qolgan yana uchta – Qirg'iziston, Tojikiston, Qozog'iston Respublikalari bilan birgalikda hududimizdan oqib o'tuvchi ikki daryo – Amudaryova Sirdaryolarning suvlarini iste'mol qiladi. Bu ikki daryoning yillik suv o'tkazish quvvati 114400 mln m³ bo'lib, shundan eng ko'p O'zbekiston - 56190 mln m³ foydalanadi. Qirg'iziston 4430 mln m³, Tojikiston 12260 mln m³, Qozog'iston 12290 mln m³, Turkmaniston 21730 mln m³ va Afg'oniston 7440 mln m³ suv istemol qiladilar. Bu suv resurslaridan qishloq xo'jaligi uchun - 92,0%i, sanoat, energetika, baliqchilik va maishiy xizmatlarga 8% i foydalaniladi. Qishloq xo'jalik ekinlari yetarli suv bilan ta'minlanmasa, hosildorlik pasayib, turli kasalliklar ortadi, shu bilan birga mahsulot sifati yomonlashadi. Mahsulot sifatini yaxshilash esa qishloq xo'jaligidagi asosiy muammolardan biridir.

Iqtisodiyotda muhim iqtisodiy ko'rsatkichlar mavjudki, ular yer-suv resurslaridan foydalanishdahan muhim rol o'ynaydi. Eng avvalo, suv resurslaridan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga to'xtalamiz. Chunki yer resurslariga chuqurroq va batafsilroq to'xtalishga to'g'ri keladi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida suvdan foydalanish asosan to'rt turga bo'linadi. Suvdan umumiy va maxsus foydalanishning 2 xili mavjud:

1. Suvdan umumiy foydalanish - suvning holatiga ta'sir qiladigan inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo'llamay turib foydalanish;
2. Suvdan maxsus foydalanish – inshootlarni yoki qurilmalarni qo'llash yo'li bilan foydalanish.

Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini aniqlashda bevosita qishloq xo'jaligi korxonasida ishlatilgan suv ko'rsatkichlari aniqlanadi. Suvdan

foydalanuvchilar uyushmasi yoki irrigatsiya tizimi havza boshqarmalarida inshoot va qurilmalarni qo'llashdagi ko'rsatkichlar asosida suv samaradorligi aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligida suvdan unumli foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi quyidagilardan iborat:

- Limit bo'yicha suv hajmi, m³;
- Suvdan foydalanish darajasi, %;
- suv bilan ta'minlanganlik darajasi;
- % suv bilan ta'minlash xarajatlari, so'm;
- sug'orish uchun ajratilgan pul mablag'i, so'm;
- sug'orish suvidan foydalanish unumdorligi, so'm;
- soffoyda, so'm;
- rentabellik darajasi, %.

Yer resurslaridan samarali foydalanish, davlat organlari tomonidan yer va soliq siyosatining ratsional ravishda olib borilishi uchunavvalo, yer bahosini bilish zarur. Buning uchun eng avvalo, davlat tomonidan yer uchastkalarining kadastr bahosi hisobga olinadi.

Kadastr qiymati deganda hisobdagi rentadan kelayotgan daromad ham tushuniladi. Albatta quyidagi ko'rsatkichlar tizimi yer resurslaridan foydalanishda ishlatiladi:

- ekin hosildorligi, s/ga;
- unumdorlik 1 ga yerdan olinadigan yalpi mahsulotning natural va qiymat shaklidagi ko'rinishi;
- 1 ga sarflangan xarajatlar, so'm;
- 1 ga yerdan olingan yalpi mahsulot qiymati, so'm; 1 ga yerning kadastr qiymati, so'm;
- Yerni iqtisodiy baholash ko'rsatkichi ball-boniteti, ball; sof foyda, so'm va hokazo.

Qishloq xo'jaligi yerlaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlariga esa yer qaytimi, yer sig'imi, yo'qotilgan hosil, qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish koeffitsiyenti, fond bilan ta'minlanganlik, tovar qaytimi kabi ko'rsatkichlar kiritiladi.

Бонитет – tuproqning tabiiy unumdorligi bo'lib, 100 ballik shkalada baholanadi. Yerni iqtisodiy jihatdan baholash quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$B = \frac{H * 100}{YaMQ}$$

bunda:

- Baholanadigan yerning bonitet bali, ball;
- 1 gektardan olingan hosil, st/ga;
- Yalpi mahsulot qiymati, so'm.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning barchasi yer resurslaridan samarali foydalanishda nihoyatda ahamiyatli hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi yerlarini baholash, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirishda davlatning roli

Qishloq xo'jaligi yerlari xalqimiz uchun nihoyatda ahamiyatlidir. Qishloq xo'jaligi yerlaridan samarali foydalanish tuproqning sifatjihatdan baholanishiga bog'liq. Chunki tuproq unumdorligi yuqori bo'lsa, mahsulotning sifatli yetishtirilishi shuncha yaxshi bo'ladi. Yerning sifat jihatdan baholanishi ekin maydoni-dalaning har bir kartasiga ko'ra sifat ko'rsatkichlari o'tgan 3-5 yilning yakunlariga solishtiriladi. Bu usulni odatda yerni pasportlash deyiladi. Yer kadastrlari deb, dalalar kartalarini bir-biriga har tomonlama solishtirish asosida ularni iqtisodiy baholashga aytiladi. Qishloq xo'jaligida an'anaviy texnologiyalardan foydalanish, qishloq joylarida an'anaviy hayot tarzining saqlanib qolishi jamiyatda hardoim ijobiy natija bergan. Chunki bu orqali tabiatni asrash - qishloq xo'jaligi afzalliklari namoyish etiladi. Bundan, albatta qishloq aholisining nimalardandur|| voz kechishi kuzatiladiki, jamiyat va davlat bu nimalarningdur|| rag'batlantirilishini ham yo'lga qo'yadi, imoratlarning qurilishi, yashash shart-sharoitlari (suv, gaz, elektrenergiya, madaniy)ning yaxshilanishi qishloq aholisiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buni jamiyat manfaatlari uchun yer-suv resurslaridan unumli foydalanishni rag'batlantirish deyiladi. Ayniqsa, davlat rahbarligida qishloqlarda olib boradigan islohotlari qatoriga yuqoridagi dam olish maskanlari, sihatgohlar, istirohat bog'lari, tabiat manzarasiga boy tibbiy sanatoriylar, kinoteatrlar qurish va ishga tushirishda mas'uldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Минаков И.А. и др. Экономика сельского хозяйства. М.: Колос, 2009. 71.